

Демиденко В.О.

к.ю.н., доцент,

професор кафедри конституційного права та прав людини

Національна академія внутрішніх справ

АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ПРИРОДИ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Важливою рисою нинішньої правової системи України є її динамічна модернізація відповідно до потреб і запитів людей, вимог сьогодення, цивілізаційного вибору Українського народу – інтеграції до Європейського Союзу й інших міжнародних організацій. Разом із тим особливе місце в процесі реформування правової системи України займає муніципальне право – окрема самостійна, комплексна галузь національної системи права, яка посилено прогресивно розвивається, особливо останнім часом. Останнє пов'язане зокрема із суспільно-політичними процесами децентралізації державної влади, зі зміцненням матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування, добровільним об'єднанням територіальних громад і відповідно формуванням їх як спроможних територіальних громад, що здатні в перспективі самостійно забезпечити належний рівень надання послуг у сферах освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства тощо.

Водночас сучасний розвиток муніципального права має переслідувати й стратегічну мету – підвищення ефективності правового регулювання нормами муніципального права муніципально-правових відносин, адже, як відомо, правове регулювання муніципального права здійснюється через реалізацію (матеріалізацію) муніципально-правових норм у муніципально-правових відносинах. Муніципально-правові відносини виступають своєрідними зовнішніми формами існування, утілення муніципально-правових норм. Як

наслідок, вивчення муніципально-правових відносин викликає значний науково-теоретичний інтерес.

Також можна виокремити й емпіричний (практичний) інтерес до категорії «муніципально-правові відносини», позаяк муніципально-правові відносини яскраво демонструють результативність правового впливу муніципального права, відповідність задекларованим муніципально-правовим принципам і цінностям, указують, які саме елементи системи муніципального права потребують удосконалення, напрями такого реформування тощо. Тому емпіричний аспект дослідження муніципально-правових відносин указує на правильність або, навпаки, на помилки під час: а) формулювання норм муніципального права, зокрема з погляду логіки, юридичної техніки, відповідності іншим нормам права; б) визначення кола сторін муніципально-правових відносин, закріплення їх муніципально-правової правосуб'єктності (правоздатності, дієздатності та деліктоздатності); в) установа низки юридичних фактів (точності їх моделювання), з якими норма пов'язує виникнення, зміну чи припинення муніципально-правових відносин тощо.

Варто наголосити, що науково-теоретичний та емпіричний аспекти дослідження муніципально-правових відносин знаходяться в перманентному взаємозв'язку. З одного боку, наповнення науки муніципального права певними якісно новими теоріями щодо муніципально-правових відносин буде запорукою формування довершених муніципально-правових норм, а отже, і дороговказом роз-

витку цілої галузі – муніципального права. З іншого – практика реалізації норм муніципального права в муніципально-правових відносинах демонструє сильні та слабкі сторони такого правового регулювання, є емпіричною базою для науки муніципального права для вироблення нових знань.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Формулюючи поняття муніципально-правових відносин, розкриваючи їх науково-теоретичну сутність, юридичну природу, виокремлюючи їх якісні риси, визначаючи структуру муніципально-правових відносин, поділяючи їх на певні види, доцільно взяти до відома насамперед результати досліджень правників із теорії держави та права. Це, зокрема, праці С.С. Алексєєва, М.І. Байгіна, С.В. Бобровник, О.Л. Богіничча, Є.П. Євграфової, А.П. Засць, Д.А. Керімова, В.В. Копейчикова, В.В. Лазарева, М.М. Марченка, М.І. Матузова, О.Г. Мурашина, В.С. Нерсєсянца, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменка, О.В. Петришина, Н.В. Пронюк, П.М. Рабіновича, О.Д. Тихомирова, М.В. Цвіка, Ю.С. Шемшученка, Л.С. Явича й інших, які зробили значний внесок у дослідження теорії правовідносин.

Проте повноцінне науково-теоретичне висвітлення муніципально-правових відносин, на наш погляд, передбачає проведення порівняльно-правового аналізу відповідних досліджень щодо правовідносин, здійсненого в інших галузевих юридичних науках. Методологічна правильність цього підходу посилюється й тим, що муніципальне право є комплексною галуззю права, яка має свою історію становлення та в свій час виокремилася з інших галузей права. Більше того, зважаючи на комплексний характер галузі муніципального права, нині певна частина муніципально-правових відносин, що належать до предмета регулювання муніципального права, є об'єктом правового впливу інших галузей права (конституційного права, адміністративного права, цивільного права, кримінального права, сімейного права, трудового права й ін.).

З огляду на наведене, науково-теоретичною основою для публікації є праці низки таких правників галузевих юридичних наук, як Т.Г. Андрусак, Ю.М. Бисага, А.М. Вітченко, В.В. Головченко, В.М. Горшенєв, А.З. Георгіца, І.Я. Дюрягін, О.В. Зайчук, А.С. Піголкин, В.Б. Ісаков, Т.В. Кашаніна, М.І. Козюбра, В.П. Корельський, А.М. Колодій, С.Л. Лисенков, В.Ф. Мелашенко, О.В. Носенко, Н.М. Оніщенко, М.Ф. Орзіх, П.М. Рабінович, В.П. Пастухов, В.Ф. Погорілко, В.К. Самігулін, В.О. Сумін, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, О.Ф. Фрицький, В.В. Цветков, В.М. Шаповал та ін.

Водночас варто зауважити, що проблематика муніципально-правових відносин висвітлена вкрай поверхово. Проте окремі аспекти цього важливого питання були предметом уваги в працях О.В. Батанова, М.О. Баймуратова, В.І. Борденюка, І.А. Галіахметова, Р.К. Давидова, В.М. Кампо, Н.В. Камінської, Б.В. Калиновського, М.І. Корнієнка, В.В. Кравченка, В.С. Куйбіди, П.М. Любченка, М.В. Пітцика, В.Ф. Погорілка, М.О. Пухтинського, В.П. Рубцова, О.М. Солоненка, А.О. Селіванова й ін.

Формулювання завдання дослідження. Основною метою статті є дослідження муніципально-правових відносин, а це передбачає постановку таких завдань: вивчення й узагальнення теоретичних підходів до категорії «муніципально-правові відносини», формулювання дефініції муніципально-правових відносин, розкриття юридичної природи муніципально-правових відносин.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблематиці правовідносин, як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях, ця проблематика жодним чином не втрачає своєї актуальності. Аналізуючи історіографію теорії правовідносин, варто зауважити, що з кожним етапом свого розвитку вона доповнюється певними новими знаннями, що якісно відображають сучасний стан розвитку суспільства та держави, соціально-економічні та політичні умови буття, акумульований дос-

від людства щодо права загалом, його ролі та соціального значення, механізму дії тощо. Проте питання муніципально-правових відносин у юридичній науці має відносно невелику історію розкриття.

Починати дослідження питання муніципально-правових відносин, на наш погляд, доцільно з установлення лексичного значення слова «відносини» з подальшою екстраполяцією цієї категорії на право загалом (у правовідносини) і муніципальне право (у муніципально-правові відносини).

Необхідно зауважити, що академічний тлумачний словник української мови визначає слово «відносини» як стосунки, зв'язки, взаємини між ким-небудь [7, с. 612]. Словник української мови за ред. І.К. Білодіда встановлює, що стосунок – це зв'язки, взаємини, які виникають між людьми в процесі спілкування [10, с. 740].

Варто підкреслити, що незважаючи на значну кількість досліджень, виконаних щодо доктрини правовідносин представниками теорії держави та права, єдності в розумінні цієї правової матерії абсолютно не спостерігається. Зокрема, в юридичній літературі виокремлюються мінімум два основних підходи до інтерпретації правовідносин: перший пов'язаний із розглядом правовідносин через їхній зв'язок із юридичним нормативом (нормою права); другий – це діяльнісний підхід до визначення правовідносин [11, с. 188–189].

Перший класичний підхід може бути представлений дефініцією, що правові відносини – це свідомі вольові відносини, що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами й обов'язками, реалізація яких забезпечується можливостями державного примусу [12, с. 194]. На думку М.В. Цвіка й О.В. Петришина, правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним вираженням фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а

інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою [13, с. 335].

Діяльнісний підхід визначає правовідносини як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результатів, що передбачені законом або не суперечать закону чи іншим джерелам права [11, с. 188]. Фактично в цьому понятті правовідносин указується на результат дії норми права. Проте в межах діяльнісного підходу можна виокремити наукові позиції, де правовідносини розглядаються як певний взаємозв'язок учасників відносин. Наприклад, О.Ф. Скакун визначає правовідносини як урегульовані нормами права й забезпечувані державою вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між суб'єктами правомочними (носіями суб'єктивних прав) і зобов'язаними (носіями обов'язків) [14, с. 389].

Відсутність єдності поглядів щодо загальнотеоретичного розуміння правовідносин не могла не позначитися на розумінні цієї категорії в галузевому взаємозв'язку з муніципальним правом.

Зокрема, одне з перших понять муніципально-правових відносин у вітчизняній науці муніципального права було запропоноване В.Ф. Погорілкою. На його думку, муніципально-правові відносини в найбільш загальному вигляді є врегульованими нормами муніципального права й гарантованими державою суспільними відносинами в галузі місцевого самоврядування, учасники яких є носіями юридичних прав і обов'язків [16, с. 23], [17, с. 32]. У цілому такий підхід є класичним і правильним. Проте позиція у вказаній дефініції, що муніципально-правові відносини гарантовані державою, на наш погляд, потребує певного корегування, адже реалізація муніципально-правових норм у муніципально-правових відносинах забезпечується не лише примусом держави, а в багатьох випадках і через притягнення до муніципально-правової відповідальності муніципальною владою. Наприклад,

дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови, якщо він порушує Конституцію чи закони України, права й свободи громадян, не забезпечує здійснення наданих йому повноважень, може бути реалізоване або за рішенням місцевого референдуму, або за рішенням відповідної ради, прийнятим шляхом таємного голосування не менш як двома третинами голосів депутатів від загального складу ради [2, ст. 79]. Отже, у цьому разі узгодження муніципально-правових відносин із нормами муніципального права забезпечується не через державний примус, а через санкції з боку муніципальної влади в особі територіальної громади (місцевий референдум) або сільської, селищної, міської ради (оголошення недовіри).

Привертає увагу поняття муніципально-правових відносин, сформульоване В.В. Кравченком і М.В. Пітциком. Так, вони розглядають муніципально-правові відносини як суспільні відносини, урегульовані муніципально-правовими нормами, тобто як відносини, юридичні права й обов'язки учасників яких визначені згідно з приписами муніципального права [15, с. 22]. Погоджуючись із цим поняттям муніципально-правових відносин, зазначимо, що замість словосполучення «юридичні права й обов'язки учасників» доцільно було б ужити категорію «суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників муніципально-правових відносин», оскільки реалізація учасниками муніципально-правових відносин своїх прав і свобод, які закріплені в нормах об'єктивного права, і законних інтересів залежить від їхньої волі, тобто має суб'єктивний характер. Наприклад, участь громадянина України – члена територіальної громади в місцевих виборах, референдумах та інших формах прямої демократії, що можуть бути здійснені у сфері реалізації права на місцеве самоврядування, залежить виключно від його волі, суб'єктивної позиції. Муніципальне право, як і інші галузі національного

права, не встановлює жодної юридичної відповідальності за абсентеїзм.

Водночас обов'язки, які покладаються на учасників муніципально-правових відносин – це вид і міра належної й необхідної поведінки, яка стосується учасника правовідносин. Виконання юридичних обов'язків не залежить від волі учасників муніципально-правових відносин. У разі відступу від вимог юридичного обов'язку суб'єкт учинення муніципально-правового делікту має бути притягнений до муніципально-правової відповідальності, а також має бути відновлений попередній правомірний стан. Наприклад, місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативно-правові й інші акти у формі рішень. У разі невідповідності Конституції чи законам України, тобто в разі відступу від вимог норм матеріального й процесуального права, рішення місцевих рад визнаються незаконними в судовому порядку з відповідним відновленням попереднього правомірного стану регулювання цих муніципально-правових відносин.

На переконання О.В. Батанова, муніципально-правові відносини є різновидом суспільних, що виникають, змінюються чи припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів муніципального права в процесі визнання, становлення, організації та функціонування муніципальної влади, а також реалізації та захисту муніципальних прав особистості; такі відносини пов'язані передусім із вирішенням питань місцевого значення, породжують права й обов'язки учасників цих відносин у сфері місцевого самоврядування, частково мають публічно-владний характер і регулюються комплексом норм права публічно-приватного характеру [18, с. 52].

У цілому підтримуючи наведену вище дефініцію муніципально-правових відносин, зауважимо, що є потреба більш прискіпливо розглянути словосполучення «діяльність чи поведінка суб'єктів муніципального права» і «муніципальні права особистості», що були використані для розкриття терміна «муні-

ципально-правові відносини», адже постає питання – у чому відмінність між діяльністю чи поведінкою суб'єкта (права чи правовідносин), що є підставою для виникнення, зміни чи припинення муніципально-правових відносин?

На нашу думку, слова «діяльність» і «поведінка» суб'єктів муніципально-правових відносин є багато в чому сумірними та багато в чому схожими. Зокрема, слово «поведінка» в академічному тлумачному словнику української мови визначається так: а) сукупність чийх-небудь дій і вчинків; спосіб життя; б) певні дії, учинки взагалі [8, с. 637]. Слово «діяльність» у цьому самому словнику розкривається так: а) застосування своєї праці до чого-небудь. Праця, дії людей у якій-небудь галузі; б) функціонування, діяння органів живого організму. Робота, функціонування якоїсь організації, установи, машини й т. ін. [9, с. 311]. Таким чином, термін «поведінка» як підстава для виникнення, зміни чи припинення муніципально-правових відносин може найпевніше бути застосований до фізичних осіб – учасників цих відносин, а термін «діяльність» – до юридичних осіб, що беруть участь у муніципально-правових відносинах. Але у визначенні фігурує «діяльність чи поведінка суб'єктів муніципального права». На нашу думку, не варто ототожнювати «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин», адже суб'єкт права – це особа, яка здатна бути учасником правовідносин, тобто їх потенційний учасник. Суб'єкт правовідносин – це вже реальний учасник правових відносин, тобто конкретна особа, яка не в змозі бути одночасно учасником усіх правових відносин. Суб'єктом права називається будь-хто, хто здатний мати права, незалежно від того, користується він ними насправді чи ні [19, с. 74].

Водночас у формулюванні поняття муніципально-правових відносин є дискусійним використання словосполучення «муніципальні права особистості». Як видається, доцільніше вжити «муніципальні права

особи», адже слово «особа» в муніципальному праві може розкриватися як «фізична особа» і «юридична особа», які однаково можуть бути учасниками муніципально-правових відносин. Проте слово «особистість», на наше переконання, більше розкриває індивідуальність людини, характеризує сукупність її духовних і фізичних властивостей. Таким чином, категорія «особистість» не може бути застосована до юридичних осіб, наприклад комунальних підприємств, які можуть бути учасниками муніципально-правових відносин, а отже, мати муніципальні права й обов'язки.

Цікавою видається думка І.А. Галіахметова. Він зауважує, що під муніципальним правовідношенням потрібно розуміти суспільні відносини публічно-владного типу, що організовані та здійснюються мешканцями територіальної громади (лат. *per se*) на підставі конституційного права місцевого самоврядування чи органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами (лат. *per alium*) на підставі законів України чи статутів (положень), у формі сукупності соціальних і господарських дій, спрямованих на вирішення соціально-економічних проблем населення та благоустрою муніципальної (локальної) території, тобто «самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України» (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [18, с. 38].

По-перше, є доволі дискусійним використання категорії «муніципальне правовідношення». Ми підтримуємо позицію І.А. Сердюка, який, аналізуючи поняття «правовідношення», наголошує на тому, що воно, будучи похідним від слова «відношення», означає ставлення людини до права, оцінку діючого права й значно рідше – стосунки між людьми. У зв'язку із цим І.А. Сердюк виступає проти використання в юридичній літературі терміна «правовідношення» у значенні

зв'язку між людьми [9, с. 194]. Також проблемними аспектами наведеного поняття муніципально-правових відносин є штучне обмеження кола учасників таких відносин в особі територіальних громад, органів і посадових осіб місцевого самоврядування; обмеження нормативно-правової основи виникнення, зміни та припинення муніципально-правових відносин через виокремлення лише Конституції та законів України, статутів; обмеження змістової характеристики муніципально-пра-

вових відносин як сукупності соціальних і господарських дій.

Висновок. На нашу думку, муніципально-правові відносини є одним із видів суспільних відносин, що регулюються нормами муніципального права, відзначаються локально-територіальним, комплексним характером і виникають, змінюються чи припиняються під час реалізації права на місцеве самоврядування вповноваженими суб'єктами, що володіють муніципально-правовою правосуб'єктністю.

Анотація

Сучасний розвиток муніципального права має переслідувати стратегічну мету – підвищення ефективності правового регулювання муніципально-правових відносин, що здійснюється через реалізацію (матеріалізацію) муніципально-правових норм у муніципально-правових відносинах. Вони демонструють результативність правового впливу муніципального права, відповідність задекларованим муніципально-правовим принципам і цінностям, указують на потребу вдосконалення елементів системи муніципального права.

Муніципально-правові відносини є одним із видів суспільних відносин, що регулюються (упорядковуються, охороняються, розвиваються) на основі норм муніципального права, мають локально-територіальний, комплексний характер, виникають, змінюються чи припиняються під час реалізації права на місцеве самоврядування.

Ключові слова: муніципально-правові відносини, правовідносини, суб'єкти муніципально-правових відносин, об'єкти муніципально-правових відносин, зміст муніципально-правових відносин.

Аннотация

При современном развитии муниципального права следует преследовать стратегическую цель – повышение эффективности правового регулирования муниципально-правовых отношений, которое осуществляется через реализацию (материализацию) муниципально-правовых норм в муниципально-правовых отношениях. Они демонстрируют результативность правового воздействия муниципального права, соответствие декларируемым муниципально-правовым принципам и ценностям, указывают на потребность совершенствования элементов системы муниципального права.

Муниципально-правовые отношения – один из видов общественных отношений, которые регулируются (упорядочиваются, охраняются и развиваются) на основе норм муниципального права, имеют локально-территориальный, комплексный характер и возникают, изменяются или прекращаются при реализации права на местное самоуправление.

Ключевые слова: муниципально-правовые отношения, правоотношения, субъекты муниципально-правовых отношений, объекты муниципально-правовых отношений, содержание муниципально-правовых отношений.

Demidenko V.O. Analysis of conceptual approaches to definition and nature municipal-legal relations

Summary

Modern development of municipal law should pursue a strategic goal – to increase the effectiveness of legal regulation of the norms of municipal law of municipal-legal relations, is carried out through the realization (materialization) of legal norms in the municipal-legal relations. As municipal-legal relations clearly demonstrate the effectiveness of the legal impact of municipal law, compliance with the declared municipal-legal principles and values, indicate which elements of the system of municipal law need to be improved, the directions of such reformation, etc.

Municipal-legal relations is one of the types of social relations that are regulated (organized, protected, developing) on the basis of the norms of municipal law, are locally territorial, complex and occur, change or cease when implementing the right to local self-government.

Key words: municipal-legal relations, legal relations, subjects of municipal-legal relations, objects of municipal-legal relations, content of municipal-legal relations.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. К.: Юрінком, 1996. 80 с. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (зі змінами і доповненнями, внесеними законами України станом на 22 березня 2018 р. № 2376-VIII). Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
2. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII (зі змінами і доповненнями, внесеними законами України від 4 вересня 2015 р. № 676-VIII, від 26 листопада 2015 р. № 835-VIII, від 25 грудня 2015 р. № 925-VIII, від 7 грудня 2017 р., від 3 квітня 2018 р. № 2379-VIII). Офіційний вісник України. 2015. № 13. Ст. 91.
3. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР. Офіційний вісник України. 1997. № 29. Ст. 8.
4. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Том 1, 1970. С. 612. URL: <http://sum.in.ua/s/vidnosnyu>.
5. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Том 6, 1975. С. 637. URL: <http://sum.in.ua/s/povedinka>.
6. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Том 2, 1971. С. 311. URL: <http://sum.in.ua/s/dijalnistj>
7. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1978. Т. 9. С. 740. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh.
8. Теорія держави та права: підруч. / Ю.А. Ведерніков, І.А. Сердюк, О.М. Куракін та ін. Дніпропетровськ, 2015. 486 с.
9. Білозьоров Є.В., Власенко В.П., Горова О.Б., Завальний А.М. Теорія держави та права: навч. посіб. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
10. Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. та ін. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 3-тє видання. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.
12. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України. Навчальний посібник. К.: Атіка, 2003. 672 с.

13. Погорілко В.Ф., Фрицький О.Ф., Баймуратов М.О. та ін. Муніципальне право України: підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. К.: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
14. Погорілко В.Ф., Баймуратов М.О., Бальций Ю.Ю. та ін. Муніципальне право України: підручник/ за ред. М.О. Баймуратова. 2-ге вид. доп. К.: Правова єдність, 2009. 720 с.
15. Батанов О.В. Муніципальне право України: підручник. Х.: Одіссей, 2008. 528 с.
16. Жильникова Е.В. Проблемы разграничения понятий «субъект права» и «субъект правоотношения». Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Грамота, 2011. № 7 (13): в 3-х ч. Ч. II. С. 74–77. URL: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2011_7-2_20.pdf.
17. Галіахметов І.А. Змістова складова муніципально-правових відносин: теоретичний аспект. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 6. С. 37-40. URL: http://www.pap.in.ua/6_2016/11.pdf.
18. Камінська Н.В. Муніципальне право України: навчально-методичний посіб. К.: КУТЕП, 2013. 138 с.
19. Горун О.В., Камінська Н.В., Фатхутдінова О.В. Теорія держави та права: навч. посіб. К.: КНТ, 2011. 216 с.
20. Камінська Н.В. Тенденції розвитку європейського муніципального права. Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи: матер. Міжвуз. круглого столу (Київ, 28 вересня 2017 р.). К., 2017. С. 31–35.